

ФЛОРІЙ БАЦЕВИЧ¹

Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна)

Посттоталітарний дискурс: риторика, мовне втілення, пресупозиції (на матеріалі української преси кінця 90-х років ХХ століття—початку ХХІ століття)

Post-totalitarian discourse: rhetoric, language implementation, presupposition (on the material of the Ukrainian printed media of the late 90s of the 20th century — the beginning of the 21st century). The article presents the analysis of cognitive-rhetoric, semantic (mainly presuppositional) and communicative-language peculiarities of the post-totalitarian discourse based on the material of radical right-wing and left-wing publications in Ukraine at the end of the 20th century — the beginning of the 21 century. Rhetoric specificity of such a discourse is its ritual monologicity; presuppositional model of the addressee is „our lot” and „enemy.” The most important communicative-language peculiar features are pseudo-equivalence, contrariety of antonymic ties, the presence of constant epithets, descriptions and expressives.

Keywords: inertial discourse, post-totalitarian discourse, presupposition, description, expressive.

Посттоталітарний дискурс: риторика, мовне втілення, пресупозиції (на матеріалі української преси кінця 90-х років ХХ століття — початку ХХІ століття). В статті на матеріалі лево- і праворадикальних видань в Україні кінця ХХ — початку ХХІ століття розглядаються когнітивно-риторическі, семантическі (преимущественно пресуппозитивні) і комунікативно-мовні особливості

¹ **Adres do korespondencji:** Львівський національний університет ім. Івана Франка, кафедра загального мовознавства, вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна. **E-mail:** floriij@in.lviv.ua.

посттоталитарного дискурса. Риторическая особенность такого дискурса — ритуальная монологичность; пресуппозитивная модель адресата — „наш” и „враг”. Важнейшие коммуникативно-языковые особенности — псевдоэквивалентность, контрарность антонимических связей, наличие постоянных эпитетов, дескрипций и экспрессивов.

Ключевые слова: инерционный дискурс, посттоталитарный дискурс, пресуппозиция, дескрипция, экспрессив.

Сучасний культурно-політичний простір України нагадує калейдоскоп найрізноманітніших чинників, у межах конфігурацій яких відбуваються „мандри” індивідуальної (та колективної) ідентичності². У цьому калейдоскопі тексти (дискурси) політичного характеру займають чільне місце. За цими текстовими формами стоять відповідні дискурсивні практики носіїв мови зі своїми світоглядно-психологічними та лінгвістичними особливостями. Одна з найпомітніших рис сучасного політичного дискурсу в Україні — наявність достатньо чітких ознак тоталітарного і посттоталітарного мислення, важливими чинниками якого є принцип „чорно-білого” бачення світу і рушійного принципу „хто не з нами, той проти нас”. Дослідження виявив тоталітарного й посттоталітарного мислення і відповідних типів дискурсів — важливе завдання сучасного мовознавства, перш за все в країнах, які за історичними мірками недавно прилучилися до демократичного шляху розвитку.

Мета пропонованої статті — виявлення найважливіших риторичних аспектів посттоталітарного політичного дискурсу в Україні кінця XX — початку XXI століття, перш за все домінантних пресупозицій мислення, втіленого в цих дискурсах.

Об’єктом аналізу стали тексти радикально лівого і правого спектрів суспільно-політичної думки в Україні 90-х років XX ст. — перших років XXI ст. Це, з одного боку, тексти газети „Рабоче-крестьянская правда” (общественно-политическая газета большевиков) (далі РКП) та окремі тексти із газет „Коммунист” (далі К), „Товарищ” (далі Т) за 1992–2002 роки, а з іншого — тексти, уміщені в газетах „Нескорена нація” (видання Українського Націоналіста) (далі НН), „Шлях перемоги” (далі ШП), журналах „Визвольний шлях” (далі ВШ) та „Орієнтири” (орган соціал-національної партії України) (далі О) за ці ж роки³. Назвемо згадані тексти відповідно ліворадикальними (ЛРТ) та праворадикальними (ПРТ). Звернення саме до цього періоду в політичному житті України не випадкове: на наш погляд, саме в цей час формувалися конфігу-

² В.О. Тишков, *О феномене этничности, „Этнографическое обозрение”* 1997, № 3, с. 17.

³ Тепер деякі з них уже не існують, а деякі мають інші назви.

рація сучасних політичних партій, їх світоглядні засади, закладалися основи видавничої політики їх друкованих органів тощо.

Услід за представниками французької школи аналізу дискурсу⁴ під **дискурсом** будемо розуміти спеціальне використання мови для вираження особливої ментальності, ідеології, що спричиняє активізацію деяких рис мови, особливостей граматики і лексики.

Дискурс існує перш за все в текстах, але таких, за якими встає особлива граматика, особливий лексикон, особливі правила слововживання та синтаксису, особлива семантика, — в кінцевому підсумку — особливий світ. У світі кожного дискурсу діють свої правила синонімічних заміन, свої правила істинності, свій етикет. Це — «можливий (альтернативний) світ» у повному сенсі цього логіко-філософського терміна. Кожен дискурс — це один із «можливих світів»⁵. У дискурсі «завжди можна побачити владні відношення»⁶.

У такому розумінні дискурс розглядатиметься як засіб (і результат) відповідного типу соціальної комунікації.

Лінгвістичний аналіз згаданих текстів показує, що в їх основі лежать фактично тотожні моделі публіцистичної комунікації та організації мовного коду, що свідчить про спільність дискурсивних практик і пресупозицій мислення їх авторів. Попри відмінності в тематиці та орієнтації на різні політичні чинники (ЛРТ — соціальні, ПРТ — національні), когнітивно-риторичні та мовно-комунікативні особливості цих текстів дозволяють говорити про єдиний тип дискурсу, який стоїть за ними. Цей дискурс можна кваліфікувати як **посттоталітарний**⁷. Цілісний аналіз цього типу політичного дискурсу в Україні —

⁴ П. Анри, *Относительные конструкции как связующие элементы дискурса*, [в:] *Квадратура смысла. Французская школа анализа дискурса*, Москва 1999, с. 158–183; Ж. Гийому, Д. Мальдидье, *О новых приемах интерпретации, или Проблемы смысла с точки зрения анализа дискурса*, [в:] *Квадратура смысла. Французская школа анализа дискурса*, с. 124–136; М. Пеше, *Прописные истины. Лингвистика, семантика, философия*, [в:] *Квадратура смысла. Французская школа анализа дискурса*, с. 225–290; М. Пеше, *Контент-анализ и теория дискурса*, [в:] *Квадратура смысла. Французская школа анализа дискурса*, с. 302–336; М. Пеше, К. Фукс, *Итоги и перспективы. По поводу автоматического анализа дискурса*, [в:] *Квадратура смысла. Французская школа анализа дискурса*, с. 105–123; Р. Робен, *Анализ дискурса на стыке лингвистики и гуманитарных наук: вечное недоразумение*, [в:] *Квадратура смысла. Французская школа анализа дискурса*, с. 184–196; П. Серио, *О языке власти: критический анализ*, „Философия языка: в границах и вне границ” 1993, вып. 1, с. 97–107; П. Серио, *Русский язык и анализ советского политического дискурса: анализ номинализаций*, [в:] *Квадратура смысла. Французская школа анализа дискурса*, с. 337–383; Р. Seriot, *Analise du discours politique soviétique*, Paris 1985.

⁵ Ю.С. Степанов, *Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности*, [в:] *Язык и наука конца XX века*, Москва 1995, с. 44–45.

⁶ П. Серио, *Русский язык и анализ советского политического дискурса: анализ номинализаций*, с. 21.

⁷ Детальніше про це див.: Ф. Бацевич, *Посткомуністичний тоталітарний дискурс в Україні (про один тип політичних текстів)*, [в:] *Динамизм социальных процессов в постсоветском обществе: Материалы международного семинара*, вып. II, часть I, Луганск-Цюрих-Женева 2001, с. 75–85; Ф. Бацевич, *Когнитивно-риторические модели адресата в современной украинской газетной публицистике: опыт типологии*, [в:] *Научные записки Луганского государственного*

справа майбутнього. У пропонованій статті розглянемо деякі функціонально-комунікативні чинники формування таких дискурсів, а також пресупозиції, які лежать в основі їх творення та впливають на моделі потенційних адресатів.

Когнітивно-риторичні особливості

Діалогічна природа політичного дискурсу ґрунтується на реконструйованих співвідношеннях „Я — Інший”, наявних у будь-якому його типі. Як зазначає Патрик Серіо, „мовлення суб’єкта гетерогенне, виступаючи відгуком, відповіддю, посиленням або несприйняттям дискурсу інших”⁸. Голос „Іншого” виявляється не прямо, відтворюється як тло, виступаючи „закадровою” причиною комунікативної інтенціональності суб’єкта.

В аналізованих текстах голос мають лише „повністю Наші”, решта учасників — це незмінні в часі й просторі непсихологізовані носії окремих рис — статисти. Такий тип полілогу можна кваліфікувати як **ритуалізований монолог** у формі полілогу.

Учасники ритуалізованого дискурсивного полілогу перебувають у складних комунікативних стосунках, в яких виявляються когнітивні за своєю природою операції як семантико-риторична основа породження аналізованого типу текстів. У результаті цих операцій виформовуються ключові поняття, константи, в термінах яких здійснюється категоризація дійсності⁹. Наявність таких аксіологічно одномірних, незмінних констант — важлива ознака тоталітарного дискурсу¹⁰. У межах аналізованого типу текстів ключовими поняттями виступають: ПРТ: (1) *представники корінної нації — чужинці*, (2) *патріоти — непатріоти*; ЛРТ: (1) *комуністи-більшовики — імперіалісти*, (2) *комуністи-більшовики — опортуністи*.

Ці поняттєві константи, які можна розглядати як пресупозиції мислення (див. про це нижче), лежать в основі відповідних риторичних засобів мовлення, які підтримують рух дискурсів, впливають на власне мовні їх особливості, зокрема на обсяг і структурну організацію ключових слів та найважливіших парадигмальних угруповань номінативних елементів.

Конкретні події, які стали безпосередньою причиною створення тексту, як правило, зображаються епічно: в них беруть участь не просто реальні особи, партії, інституції, а сили Добра і Зла, що зішлися в смертельному двобої. У ПРТ дискурсивний простір обмежується Україною, західною

педагогического университета: Структура и содержание связей с общественностью в современном мире, Луганск 2002, с. 17–28.

⁸ П. Серіо, *О языке власти: критический анализ*, с. 98.

⁹ Э. Лассан, *Дискурс власти и инакомыслия в СССР: когнитивно-риторический анализ*, Вильнюс 1995, с. 59.

¹⁰ Там само.

діаспорою й іноді країнами Західної Європи та США; у ЛРТ цей простір розповсюджується на СРСР, яка постає як до цього часу реально існуюча держава з постійними зовнішніми і внутрішніми ворогами та друзями, до яких незмінно належать Куба, КНР та КНДР.

Час в аналізованому типі дискурсу постає міфологізованим, епічно розмежованим на три незмінні відрізки з чіткими аксіологічними координатами: *героїчне минуле, жакливе сьогодні і світле майбутнє*. Доля ворогів наперед визначена: у майбутньому їх чекає жаклива поразка, „Наші” отримують повну перемогу; саме тепер закладаються підвалини цієї перемоги, вирішується доля України як найбільш напруженого поля битви сил Добра і Зла.

Усе це має своїм результатом абсолютну серйозність у висвітленні навіть незначних поточних подій, відсутність будь-якої мовної гри. Епічність того, що відбувається, підтримується засобами різних семіотичних систем, зокрема, вживанням значної кількості прописних літер у назвах партій, рухів, організацій, визначеннях „корифеїв” тощо. Це особливо притаманно ПРТ. Декілька прикладів:

Самостійна Соборна Національна Українська Держава, Великі Українці, Українська Національна Ідея, Великий Провід Українських Націоналістів, Визвольні Змагання України; Євген Коновалець, Комендант Корпусу Січових Стрільців; Голова Проводу Організації Українських Націоналістів і Голова Конгресу Українських Націоналістів пані Слава Стецько (ВІШ 1999, № 5); Провід Організації Українських Націоналістів призначив Крайового Провідника Івана Климовича-„Легенду” Начальним Комендантом Української Національно-Револуційної Армії (ІШП 27 червня 2001) та багато інших.

Комунікативно-мовні особливості

1. Помітною специфікою аналізованих текстів¹¹ є наявність відносно невеликої кількості ключових слів, які задають їх тематичну цілісність і виформовують парадигмальні класи лексичних елементів. Для ПРТ — це слова з національним компонентом: *нація, держава, Україна, патріот, соборність, незалежність* та їхні деривати; для ЛРТ — слова з політичним компонентом: *комунізм, большевик, капіталізм, олигархія, демократія, оппортунізм* та їхні деривати. В обох типах текстів трапляється значна кількість слів військової та революційної тематики з семантикою боротьби та насилля: *революція, чин, визволення, остаточна перемога, збройна боротьба, збройна сила, проти-*

¹¹ Окремі риси аналізованого типу дискурсів висвітлені в статті: Ф. Бацевич, *Посткомуністичний тоталітарний дискурс в Україні (про один тип політичних текстів)*, с. 20.

борство, ворожа окупація, крестовий похід, уничтожение, священная война та ін. Приклади із РКП (2000, № 6):

[...] разгром буржуазной контрреволюции; [...] главный удар сегодня направлен именно против ВКПБ[...]; [...] взорвать партию изнутри [...], окружить и выбить из ее рядов лучших членов [...]; белый террор против ВКПБ; Антиимпериалистический и Антифашистский фронт трудящихся та інші.

2. Формується специфічний тип синонімії, що має характер квазіеквівалентності: далекі за своєю референтною співвіднесеністю і різні за обсягом денотації слова отримують статус функціональних еквівалентів. Лінгвістична основа цього явища — поєднання за допомогою сполучника *і* або без нього кількох понять, які не є синонімами за межами цього дискурсу, напр.: *партія і народ* чи *комсомольці, вся радянська молодь*. Виформовуються ланцюжки квазіеквівалентів¹². Приклад фрагмента такого ланцюжка на позначення „Наших” учасників полілогу:

ПРТ:

патріоти = свідомі українці = націонал-патріотичні сили = здорові державницькі сили = українські націоналісти = захисники нації = борці з під стягу Степана Бандери = бандерівці = ОУН-УПА = повстанська організація = корінна нація = титульна нація = український нарід = господарі у своїй державі =...;

ЛРТ:

большевики = истинные коммунисты = верные ленинцы = верные сыновья Сталина = бойцы за счастье трудового народа = трудовой народ = обездоленный народ = трудящиеся Украины = народы СССР =...

Функціональна псевдоеквівалентність таких лексичних одиниць скерована на отримання риторичного ефекту спільності позначуваних реалій і є типовим виявом „лінгвістичної демагогії”¹³.

3. Антонімічні зв'язки більшості лексем мають дискурсивний характер і будуються за принципом абсолютної контрарності, тобто неможливості третього члена протиставлення, наприклад: *патріот — зрадник, українець — москаль* (ПРТ) чи *большевик — оппортуніст, трудящиеся — олигархи* (ЛРТ). Враховуючи наявність значної кількості квазисинонімів, фактично до кожного члена антонімічної пари, можна говорити про матричну, жорстку впорядкованість синонімо-антонімічних

¹² P. Seriot, *Analyse du discours politique soviétique*, s. 71–95.

¹³ Ф. Бацевич, *Демагогія як лінгвістичне явище*, [в:] *Філософські проблеми науки. Filozoficzne problemy nauki: Львівсько-Варшавський семінар. Seminarium Lwowsko-Warszawskie*, Львів-Warszawa 2009, s. 405–410.

зв'язків окремих тематичних груп слів за принципом фонологічних опозицій привативного типу.

4. Наявність значної кількості постійних епітетів фольклорного характеру. Вони членуються на дві групи з чіткою аксіологічною домінантою: (1) постійні позитивні визначення „наших” і (2) постійні негативні визначення „ворогів” та їхніх дій. Наведемо приклади деяких з них: (а) негативні визначення „ворогів”:

ПРТ:

злочинна большевицька Москва, московсько-большевицький імперіалізм, злодюги олігархи, кремлівські орди (О 2001, квітень), підступний ворог, ворожі сили, агресивні українофоби, підступна імперська машина (ШП 2001, квітень), червоні кати, зайди-людоненависники; „У нас сьогодні панує антиукраїнізм серед зайд, перевертнів, ненависників українського народу” (НН 2001, квітень);

(б) позитивні визначення „своїх”:

ПРТ:

лицарські вчинки, національна ідея (армія, дух, справа), славні лицарі Ідеї, незламний дух, патріотично-свідомі громадяни; „жертвна, послідовна, мужня праця й героїчна боротьба Провідників Української Нації” (ВШ 1998, кн. 5); мужньо боролися, духовно-моральні та лицарські скарби Провідників та Героїв Нації (ВШ 1998, кн. 5); свята кров борців за визволення з-під невилічного ярма (там само), велика ідея, Національний геній, світочі Національної Ідеї та інші.

ЛРТ:

(а) негативні визначення „ворогів”:

продажные демократы, жирующая шайка, дикий капитализм, догнивающий империализм, хищнические прибыли, преступный режим, подлые фальсификаторы, псевдодемократы всех мастей, буржуазно-националистическая нечисть, бандеровски-неофашистская Конституция Украины (РКП 2001, № 6), демократы-разрушители і навіть такий „неологізм” гнидость оппортунистов (РКП 2000, № 6);

(б) позитивні визначення „своїх”:

трудовай народ, верные ленинцы, трудовые подвиги советских людей, массовый героизм, героическая борьба советского народа против ненависного ига фашистских захватчиков та інші.

5. Наявність значної кількості дескрипцій (описових зворотів, парафраз) на позначення „ідеологічно близьких” і „ворожих” країн, осіб, інституцій, пам'ятних дат тощо з яскравою пейоративною („ворожі”) або меліоративною („свої”) оцінкою:

ЛРТ:

первое в мире государство рабочих и крестьян; наша великая Советская Родина; великая страна победившего социализма (СРСР); щит и меч Страны Советов (КДБ);

ПРТ:

геній українського народу (Т.Г. Шевченко); радянська імперія; імперія зла; комуністична Російська імперія (СРСР) та інші.

6. Помітними граматичними ознаками аналізованих текстів є значна кількість субстантивних речень, родових відмінків і, найголовніше, номіналізацій, в яких предикативна частина вилучена з головної, конкретний суб'єкт мовлення імплікується, ставиться у залежність від міфічного універсального суб'єкта¹⁴. Це риса, притаманна політичним тоталітарним дискурсам. Декілька прикладів:

ПРТ:

[...] перед українським націоналізмом [...] постають завдання одночасного й паралельного ведення боротьби та діяльності в декількох стратегічних напрямках: 1) завершення національно-визвольної боротьби, 2) захисту, утвердження та розбудови української державності [...] через наповнення її українським національним змістом [...], 3) відродження та розбудови української нації та української національної еліти [...] (ВШ 1998, кн. 5);

ЛРТ:

Продолжающееся закрытие предприятий и массовые сокращения численности работающих постоянно повышают социальную напряженность, способствуют вызреванию революционной ситуации в стране (РКП 2001, № 4); [...] гневный протест против обнищания и беспросветной жизни всего трудового народа Украины (РКП 1994, № 2); Клевета на И.В. Сталина, очернение его деятельности и объявление ее „культом личности” — положило начало реставрации капитализма в нашей стране.

За своїм змістом аналізовані типи текстів можна кваліфікувати як тексти опозиційної (щодо існуючої влади) спрямованості. Саме це лежить в основі добору комунікативних засобів. Нижче розглянемо перш за все специфіку найхарактерніших для них мовленнєвих актів та мовленнєвих жанрів.

7. Наявність аксіологічно-експресивних мовленнєвих актів — помітна ознака будь-яких текстів сфери масової комунікації. Але якщо демократична преса виражає оцінку непрямо, маскуючи її під об'єктивність і віддаючи перевагу інтелектуальній оцінці, то в аналізованих текстах мовленнєві акти — експресиви — несуть пряму оцінку, диференційовану за ознаками „наше” — це виключно позитивне; „чуже” — виключно негативне:

ЛРТ:

Кравчуки, Плющи, Звягильские, Кучмы, Ющенко, Медведчуки, Суркисы, Волковы и прочие из шайки негодяев — враги народа, враги Украины. Они враги народа — потому что уничтожают народ нищетой. Они враги Украины — потому что превратили Украину в полуколонию стран Запада. Двуногие хищники терзают народ и страну! (РКП 2000, №12);

¹⁴ П. Серио, *О языке власти: критический анализ*, с. 99.

ПРТ:

[...] окупаційно-колоніальний стан в Україні триває [...] Політична влада у своїй ідеології не уособлює державну суб'єктність українського народу. Колоніальний реваншизм та шовінізм отримав права громадянства [...]. Демократія дає свободу дій завойовникам (НН 2001, березень).

Як зазначає сучасна російська дослідниця опозиційної преси Євгенія Какорина, в таких експресивах наявна „загальна стратегія побудови дискурсу з позицій глобального конфлікту зі співбесідником-опонентом, з позицій, що унеможливляють пошук взаємопорозуміння або зближення концептуальних світів”¹⁵.

8. В аналізованих текстах почасти відроджуються мовленнєві жанри, притаманні засобам масової інформації радянської пори, зокрема декларативи і вердиктиви. Декілька найтиповіших прикладів.

ЛРТ:

Місце владі тій — на нарах! (Т 2001, травень); Кучмо, забирайся!” (Т 2001, квітень); Кучму — долой! Олигархов — в тюрму! (РКП 2000, № 12); Возродим Союз (РКП 2000, № 6);

ПРТ:

За Юценка! За реформи! (ШП 5-18 квітня 2001.); За українську Україну без комуністів і олігархів (НН 2001, березень); Страждання українського народу у XX столітті — на совісті більшовиків (НН, 1999, червень); Любіть свій нарід, любіть Україну і будьте готові її боронити (НН 2001, березень).

До вердиктів та декларацій також варто зарахувати різноманітні вимоги, сформульовані у численних „відкритих листах”, „зверненнях” тощо. Декілька прикладів:

ПРТ:

Ми, колишні вояки Української Повстанської Армії — борці проти гітлерівського фашизму і комуно-тоталітаризму, колишні політв'язні советських ГУЛАГів, каторжани і засланці до сибірських тундр, — а також наші діти засуджуємо ворогів українського народу, протестуємо проти комуністичного свавілля в нашій Батьківщині, вимагаємо негайно звільнити молодого побратима Олександра Башука з ув'язнення, а Михайла Потебенька вимагаємо посадити за тюремні ґрати [...]” (ШП 27 червня 2001).

9. Помітна комунікативна особливість аналізованих текстів — наявність епіграфів, лозунгів та цитат із праць „класиків”, „вождів”, тобто „великих Наших”. Останні, як правило, мають характер вердиктивів та декларативів. Декілька прикладів:

ПРТ:

Національна революція — єдиний шлях до визволення (С. Бандера); Слава Україні! Героям слава!; Україна для українців (НН 2001, березень); Не дозволиш нікому плямити слави, ні че-

¹⁵ Е.В. Какорина, *Стилистический облик оппозиционной прессы*, [в:] *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*, Москва 1996, с. 413.

сти твоєї Нації (С. Бандера) (постійний епіграф НН); Не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних інтересів (М. Міхновський) (ВШ 1998, кн. 5); Разом переможемо! Хай допоможе нам Бог! (НН 2001, квітень); Хай гордо лопотить наш блакитно-золотий стяг на Святій Софії і Святому Юрі. Хай веде нас до останньої перемоги незламний дух Степана Бандери та Євгена Коновальця! (ВШ 1998, кн. 5);

ЛРТ :

Наше дело правое, — победа будет за нами (И.В. Сталин); Никогда не сдавайся! (И.В. Сталин); Пролетарии всех стран, соединяйтесь!; За власть труда над капиталом!; Долой МВФ с Украины! (К 2001, март); Молодежь! Жить нам при капитализме или социализме — выбор за вами (РКП 2001, № 6) та багато інших.

10. Помітне домінування прямих мовленнєвих актів над непрямыми; серед останніх переважають риторичні запитання:

Сколько еще терпеть трудовому народу? (Т 2000, березень); Чи довго ще будуть знущатися над нами московські зайди? (НН 1999, травень) И после таких заявлений, такой оценки пролетариата и его роли, данная партия смеет называть себя коммунистической? (РКП 2001, № 6) та інші.

Пресупозиційні основи дискурсів

Будь-яке висловлення людини спирається на низку невербалізованих суджень, спільних для всіх носіїв певної етнолінгвокультури або конкретної великої чи малої соціальної групи. Цей спільний фонд знань (переконань, стереотипів, вірувань, міфів, наукових і побутових тверджень тощо) дістав назву *пресупозицій* (презупмцій). Не маючи змоги спеціально зупинитися на аналізі цього важливого поняття сучасної лінгвістики¹⁶, зазначимо, що пресупозиція (у широкому значенні терміна) — особливий різновид логічного слідування, когнітивного виведення, спільний фонд знань учасників спілкування про світ, його організацію, місце людини в ньому тощо; це спільний досвід, спільний тезаурус, спільні попередні відомості про явище, подію, стан речей тощо, якими володіють комуніканти. У вузькому значенні — це імпліцитний компонент смислу повідомлення (висловлювання), який повинен бути істинним, щоб повідомлення (висловлювання) загалом не сприймалося як семантично аномальне або недоречне у певному контексті. У подальшому викладі спиратимемося на обидва розуміння цього терміна, оскільки вони мають спільну основу і не суперечать один одному, „працюючи” на різних рівнях аналізу.

¹⁶ Див., наприклад, огляд літератури з теорії пресупозицій у: Ф. Бацевич, *Нариси з лінгвістичної прагматики*, Львів 2010; Е.В. Падучева, *Пресупозиции и другие виды неэксплицитной информации в предложении*, „НТИ АН СССР” 1981, № 11, с. 24–32. Глибокий аналіз пресупозицій побутового мислення „пересечних” громадян США представлений у праці L. Polanyi, *Telling the American story*, New Jersey 1985.

Пресупозиції мислення, залучені в комунікацію, окрім загальних знань, суджень, стереотипів, оцінок тощо включають також знання і оцінки щодо поточного плину інтеракції включно з моделями адресата (адресатів), прийнятого в конкретному засобі масової інформації (періодичному чи неперіодичному виданні), реєстрі спілкування тощо. Нижче розглянемо найзагальніші світоглядні пресупозиції, що лежать в основі породження і сприйняття аналізованих текстів, а також сформовані їх авторами моделі адресатів.

Змістовий аналіз згаданих газетних текстів дозволяє виділити найважливіші світоглядні пресупозиції їх авторів, пов'язані, перш за все, з аспектами історії України та її сьогоденням.

Найчастотніші пресупозиції історичного спрямування:

ЛРТ:

1. У Радянському Союзі економіка розвивалась стабільно, люди були соціально захищені, зовнішня і внутрішня політики були розумними і виваженими.

2. Розвалили СРСР внутрішні вороги (перш за все так звані „демократи” і націоналісти) під впливом західних спецслужб і спеціально спрямованої пропаганди.

3. У спадок новій владі комуністи залишили процвітаючу державу.

4. Радянський народ переміг у Великій Вітчизняній війні, дякуючи мудрому керівництву комуністичної партії та її вождів.

5. Усі закиди ідейних ворогів щодо репресій, голодомору, зговору з Гітлером напередодні Другої світової війни тощо — неправда і демагогічне перебільшення: партія та її керівництво діяли в силу історичних обставин і політичної доцільності.

Найчастотніші пресупозиції щодо сучасного стану країни:

ЛРТ:

1. Олігархи та націоналісти — вороги українського народу. Націоналісти (перш за все бандерівці) — вбивці, насильники, фашистські запродавці.

2. Сучасне керівництво України несаможиттєве і діє за вказівками Заходу, США та Міжнародного валютного фонду (МВФ).

3. Росія — друг України, і лише в тісному політичному, економічному, культурному союзі з нею Україна стане квітучою державою.

Пресупозиції, які стосуються історії та сучасного стану України, у виданнях виразно правого спрямування багато в чому схожі з ЛРТ, однак їх оцінки найчастіше діаметрально протилежні. Так, ворогами українського народу вважаються олігархи, комуністи та „п'ята колона Москви”, яка уособлюється з російськомовними громадянами України, а також євреї (жиди). Автори праворадикальних текстів аналізованого часу порятунком України вбачали у єднанні патріотичних сил; економічна стратегія формулювалася лозунгом „Свій до свого по своє”.

В аналізованих ліворадикальних і праворадикальних періодичних виданнях достатньо чітко виявляються два типи пресупозитивних моделей адресатів: „свої” та „чужі”.

„Свої” в аналізованих текстах виявляються уже фактом звернення до конкретного видання, якщо воно має бодай якусь традицію, або до конкретного тексту. Спільне для цього типу моделей адресата виявляється в такому: дистанція між автором (адресантом) і потенційним „споживачем” тексту мінімальна: вони — „свої люди”, які все розуміють з півслова, постійно перебувають „у темі”, сповідують спільні життєві цінності, ідеали і політичні переконання. Однак відмінності між згаданими моделями адресатів як „своїх” у низці випадків достатньо істотні.

У тоталітарних і авторитарних дискурсах, наявних у ПРТ і ЛРТ, „свій” адресат подається як „істинно свій”. Він достатньо абстрактний і може бути у найзагальнішому вигляді визначений як ображена владою і демократами колишня радянська людина (ЛРТ) або владою, колишніми й теперішніми комуністами і „зайдами”, „п’ятою колоною” патріот України (ПРТ); він нагадує постійну в часі й просторі „ходячу функцію” „бути ображеним”. Авторам текстів не потрібні особливі аргументи для їх переконання: для „істинно своїх” достатня знайома риторика і тональність. Тонка іронія, алюзії тощо їм чужі; драматична інтонація й інвектива на адресу ворогів — основні риторичні прийоми. Фактично, подібні дискурси, якщо їх розглядати з боку адресанта, — не діалоги, а ритуалізовані монологи з постійними есхатологічними політичними мотивами. Ситуації, які мають місце тепер, викликані, на їх думку, ворогами й оцінюються однозначно негативно; наявний стан соціальних, політичних, економічних тощо відносин повинен бути зруйнованим виключно революційним шляхом. Діалог з ворогами неможливий; їх можна лише „ізолювати”, вигнати¹⁷ або знищити. Для прикладу процитуємо два тексти.

Текст 1 (ЛРТ):

[...] Конечно, выборы на Украине, как и в условиях буржуазной демократии вообще, не решают вопрос о власти. Но выборы — это показатель влияния в обществе той или иной политической силы [...].

Основных сил две. Одна — это руховцы плюс украинский гайдар — Пинзеньк, вторая — американцы. Первая сила прославилась тем, что в начале 90-х годов добила своей геростратовской программы, результатом чего стало разрушение СССР и разгром могущественных производительных сил, высокомеханизированного сельского хозяйства, первоклассной науки и культуры. Вторая сила — американцы — те, кто оказывал руховцам всяческую поддержку, и кому все это оказалось на пользу; ... чем отличались руховцы от сволочей из числа перебежчиков из состава партийного и хозяйственного руководства? Тем, что они ничего не умели делать. Они умели только разрушать. Надо отдать должное бывшим секретарям и директорам. При всем том, что они профессиональные сволочи, то есть служат

¹⁷ Популярний лозунг українських націоналістів щодо так званої „п’ятої колони” в Україні (перш за все російськомовних громадян): „Чемодан — вокзал — Россия!”.

кому угодно, лише бы їм самим це було вигідно, сволочи вони професійні. Руховці же уміють тільки руйнувати.

Ну що ж, краще жахливий кінець, ніж жах без кінця. Ібо кінець капіталізму є необхідним умовою відродження нашого народу (*Робочий клас*, «Газета Всеукраїнського Союзу робочих» 2002, квітень, № 13 (109)). Стаття називається «Ну-ну...» і супроводжується карикатурою, на якій зображена рука провалившогося в туалетну яму людини в жесті «вікторія». Карикатура має назву «Ура! Демократія перемогла!»).

Текст 2 (ПРТ):

[...] окрім національно-патріотичних сил, які згуртувалися навколо особи В. Ющенка, у парламент пройшли й антиукраїнські, антинациональні сили, носії космополітичних ідеологій нового демоліберального світогляду та неприховано ворожих, деструктивних сил, шовіністичних ідей колишніх поневолювачів України. Це — п'ята колона, діяльність якої йде в протиставлення до українських національних інтересів. Саме вони, а також представники національних меншин, а подекуди й українці-манкурти, виступають проти гасла «Україна для українців», мріють про колоніальний рваншизм, знищення ненависної їм незалежної держави. Вони сичать, мов гаді з-під трухлявої колоди, на перехожого, що прямує у світлу даль. [...]

З цими людьми, які нам повірили, ми, українські націонал-революціонери з-під стягу Степана Бандери, йдемо далі вперед по шляху розбудови Української Незалежної Соборної Держави. [...] Слава Україні!» (НН 2002, квітень, № 3–4).

Модель адресата як «Іншого» демократичних дискурсів у українській політичній публіцистиці досліджуваного часу ще не склалася¹⁸. Демократичний «Інший» передбачає рівноправний діалог між автором і адресатом, який спирається на аргументи, достатньо серйозний, що, зрештою, не заперечує іронії, сарказму та інших риторичних прийомів, однак обов'язково скерований на особистість, яка очікує аргументів і фактів, а не лозунгів; їй важливіше раціональне, а не виключно бездоказово емоційне. Ставлення автора (адресанта) до третіх осіб («не демократів») моделюється не як вороже; останні також особистості з іншими поглядами, на які потрібно впливати аргументами, фактами і прикладами діянь «істинних демократів». Пресупозитивна модель адресата («Іншого»), що формується в будь-якому типі міжособистісного спілкування, — важливий показник рівня демократичності суспільства. Це проблема філософська, соціальна, етична, психологічна, а також лінгвістична (принаймні у тій її частині, яка дозволяє усвідомити положення, що всі проблеми в суспільстві вербалізуються, а це значить, що вони осмислюються й у мовній та комунікативній складових підлягають певній корекції). У демократичному суспільстві ставлення до Іншого не повинне залежати від наших бажань його асимілювати, нав'язувати йому нашу волю й систему моральних цінностей. В основі цього ставлення може бути покладений принцип Рорті, сутність якого полягає у формуванні в себе здатності глибоко пізнати «Іншого», дати

¹⁸ Не склалася вона й дотепер, формуючись у виданнях виразно демократичного характеру.

йому право бути несхожим на нас. І, як образно зазначає Моріс Пеше, „не будемо переописувати його в термінах свого замкненого словника”¹⁹.

Представлена у статті спроба визначення деяких рис організації посттоталітарного дискурсу в Україні не претендує на вичерпність; це, радше, попередній шкіц цієї важливої проблеми. Про посттоталітарний характер дискурсу, який стоїть за аналізованими текстами, свідчить двовимірною „чорно-білою” класифікацією учасників дискурсивного діалогу на „наших” і „ворогів”, де голос „Іншого” фактично відсутній, а тому діалог вироджується у ритуалізований монолог. У дискурсивних повідомленнях домінує інтерпретація над аналізом, що стосовно публіцистичного тексту оцінюється як ерзац-інформація. З позицій комунікативної системи такий тип дискурсу класифікується як інерційний. Найважливіші світоглядні й комунікативні пресупозиції мають взаємозаперечний „чорно-білий” характер і організуються за відомим принципом „хто не з нами, той проти нас”. Вивчення специфіки тоталітарного і посттоталітарного дискурсу — ключ до розуміння когнітивних процесів його творців, а в кінцевому підсумку — до його руйнування, трансформації в демократичні дискурси.

¹⁹ М. Пеше, *Контент-анализ и теория дискурса*, с. 304.